Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyi
Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Mirzə Bala Məhəmmədzadənin dünyagörüşündə Türkçülük, Azərbaycançılıq və İstiqlalçılıq

IYazı

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Bala Məhəmmədzadə (1898-1959) Bakının Qala kəndində dünyaya gəlmiş, əvvəlcə 7-ci “Rus-tatar” məktəbində və M.Mahmudbəylinin rəhbərlik etdiyi “Rüşdiyyə”də oxumuş, 1915-ci ildə Bakı Politexnik Texnikumunun İnşaat-Memarlıq bölməsinə daxil olmuşdur. Texnikumda oxuduğu dövrdə “Məhəmmədiyyə” komitəsinə daxil olan Məhəmmədzadə yaxın dostu Cəfər Cabbarlı ilə birlikdə bu təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdir.1

O, M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyəsi ilə “Açıq söz”ə məqalələr yazmağa başlamış, eyni zamanda “Qurtuluş”, “Doğru söz” kimi dərgi və qəzetlərdə məqalələrlə çıxış etmişdir. 1917-ci il 2-ci Rusiya inqilabından sonra “İttifaqi-mütəəllimin” və “Gənclər sədası” jurnallarının fəal yazarlarından olan Mirzə Bala “Müsavat”a üzv olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə Məhəmmədzadə “Gənclər yurdu” jurnalının redaktoru olub, 1919-cu ilin oktyabrında “Müsavat”ın 2-ci qurultayında partiyanın Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdi.

27 Aprel işğalından sonra gizli fəaliyyət göstərən “Müsavat”la yanaşı, o, Milli Müqavimət Hərəkatının başçısı və “İstiqlal” qəzetinin redaktoru olmuşdur. Eyni zamanda, o, Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında tərcüməçi və orta məktəbdə müəllim işləmiş, “Yeni Yıldız” jurnalında Azərbaycan Türk tarixinə dair silsilə məqalələr yazmış və “Azərbaycan türk mətbuatı” (1922) adlı kitabçasını çap etdirmişdi.2

O, 1924-cü ildə Quzey Azərbaycanı tərk edərək öncə Tehrana getmiş, üç il burada yaşadıqdan sonra 1927-ci ildən Türkiyədə məskunlaşaraq “Azəri Türk”, “Odlu Yurd” jurnallarında elmi-publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. İstanbul Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirən Məhəmmədzadə 1932-ci ildə Sovet İttifaqının təkidli tələbi ilə İstanbulu tərk edib Varşavaya (1932-1939) üz tutmuş, 1936-cı ildə Varşavada keçirilmiş “Müsavat”ın III Qurultayında da yaxından iştirak etmişdir. O, 1939-cu ildə Polşanın Almaniya ilə SSRİ arasında işğalı ərəfəsində İstanbula dönərək “Milliyyət” və “Cümhuriyyət” qəzetlərində Rusiyada əsir olan türklər haqqında məqalələr yazmıdır. 3

Məhəmmədzadə 1954-cü ildən etibarən Münhendə yerləşən “SSRİ-ni Öyrənmə İnstitutu”nda çalışmış, bu İnstitutda iki il elmi şuranın sədri, iki il də sədr müavini vəzifəsini icra etmiş, İnstitutda Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan “Dərgi” adlı siyasi jurnalın baş redaktoru olmuşdu. O, Rəsulzadənin vəfatından sonra 1955-ci ildə “Müsavat”ın başqanı olmuş, 1959-cu ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir.

Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi və fəlsəfi irsinin əsasında Azərbaycanın milli istiqlal davası və bu yolda gördüyü milli əməllər, yeni Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, mədəniyyətinə həsr etdiyi əsərləri dayanır. Onun əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Azərbaycan misaqi millisi: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili” (1927, İstanbul), “Ermənilər və İran” (1927, İstanbul), “Milli Azərbaycan hərəkatı” (1938, Berlin), “Azərbaycan tarixində türk Albaniya” (1951, Ankara) və b.

Gənc yaşlarından türkçülük əsasında “üçlü” düstura əsaslanan Məhəmmədzadə Cümhuriyyətəqədərki “Açıq söz”, “Doğru söz”, “Qurtuluş” kimi qəzet-jurnallarda türkçülük, Azərbaycan türkçülüyü (milliyyətçilik) və istiqlalçılıq mövzularında məqalələrlə çıxış etmişdir. Şübhəsiz, Məhəmmədzadənin dünyagörüşündə əsas yeri Azərbaycan türkçülüyü və istiqlalçılıq tutmuşdur. Milli istiqlal davası və onun tarixi, Azərbaycan milli ideyasının yaranması, inkişafı və mahiyyətinin öyrənilməsi baxımından Məhəmmədzadənin ən qiymətli əsərləri “Milli Azərbaycan hərəkatı” (1938), “Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal bəyannaməsinin təhlili” (1927) və başqalarıdır.

O, həmin əsərlərində Azərbaycan milli ideyasının ilk rüşeymlərinin XIX əsrdə yeni ziyalı zümrəsinin yaranması ilə meydana çıxdığını irəli sürür. Onun fikrincə, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və başqalarının öncülüyü ilə bu zümrə millətin oyanması, birləşməsi və yüksəlməsi üçün savaşa başlamışdır. Məhəmmədzadə yazırdı: “Yeni ziyalı zümrə millətin yüksəlməsinə və milli varlığını qorumasına yarayacaq yeni həyat və yeni ictimai münasibətlər tərzini qorumaq üçün əski ictimai münasibətləri yıxmaq istəyən millətçi idealist kadrlar idi. XIX əsrin ortalarından etibarən savaşa atılaraq qısa müddət sonra bizə müasirləşmiş bir ədəbiyyat, mətbuat, sənət, teatr, müasir məktəb və maarif verən mədəni-millətçi idealist kadrlar orta əsrlərin sxolastik, çürük və milli varlığı təhdid edən köhnə ictimai təsisatların cahil və mütəəssib nümayəndələrinin din pərdəsi altında kəskin müqavimətlərinə məruz qalmışdı. Bu cahil və mühafizəkar qeyri-milli zümrəni Rusiya bütün vasitə və imkanlarla himayə edir, qüvvətləndirirdi”.4 Ona görə, mədəni-millətçi idealistlər mühafizəkar qüvvələrin birləşmiş müqavimətlərini qıraraq, yeni həyat tərzi yaradır, bu da ziyalı zümrənin taktikasının siyasiləşməsinə səbəb olurdu. Məhəmmədzadə yazırdı: “İdealistlər milli varlığı qoruyub yaşatmaq üçün müasir mədəniyyətə qovuşmağı, milli dil, ədəbiyyat, sənət, mətbuat və s. yüksəltməyi irəli sürürdülər. Onlar gözəl bilirdilər ki, milli mədəniyyət və milli xüsusiyyətlərini qorumağa müvəffəq olmayan millət məhvə məhkumdur”. 5

XX əsrin əvvəllərində isə mədəni millətçiliyin, mədəni türkçülüyün yerini siyasi-ideoloji şəkil almış (türkçülük) və Azərbaycan türkçülüyünü hədəfləmişdir. Məhəmmədzadə yazırdı ki, mədəni millətçiliyin sonrakı forması Ə.Hüseynzadə tərəfindən “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” kimi bir prinsip halına gətirilmiş, daha sonra “Müsavat”ın başlıca şüarı və milli Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil etmişdir: “Beləliklə, Türk milli hərəkatı gərək geniş mənası ilə, gərksə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllərinə doğru şəkillənməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə kediyi bir dövrdür”.6

Məhəmmədzadə Quzey Azərbaycan türklərinin milliyyətdən millətə keçməsini isə cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri arasında milli iradənin, milli düşüncənin, milli müqavimətin yaranması ilə izah edirdi. Onun fikrincə, artıq XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi Azərbaycan Türk ziyalıları özlərini Xanlıqlar dövründə saraylara toplaşaraq xanların zövqünə uyğun olaraq özünü aparan şair və mütəfəkkirlər deyildir: “Bu kollektiv bir hərəkat idi. Bu kollektiv hərəkatdan həqiqətən kollektiv bir vicdan, kollektiv bir şüur və iradə doğacaqdı. Bu şüur və iradə büllurlaşdıqca mahiyyəti və hədəfi artıq büllurlaşmış olan milli hərəkat öz zahiri simasını ad taparaq islami etiketdən çıxır, milli türk siması alırdı. Çünki kollektiv vicdan islami mahiyyətini çoxdan tərk etmiş, ictimai münasibətlərdə dinin bağlayıcılıq yerini dil almış olurdu”.7 Onun fikrincə, beləliklə bu şüurlu və kollektiv hərəkat türkçülük doğaraq mədəni millətçiliyə yeni bir yön verirdi.

XIX əsrin ortalarından etibarən yaranmağa başlayan mədəni millətçiliyin, mədəni türkçülüyün 20-ci əsrin əvvəllərində siyasi-ideoloji şəkil almasını çox doğru müəyyənləşdirən Məhəmmədzadə qeyd edir ki, bu dövr Azərbaycan Türk ziyalıları iki dilemma: 1) daxili mühafizəkarlarla; 2) çar Rusyası ilə mübarizə qarşısında qalmışdı. Məhz bu dilemma Azərbaycan Türk idealist millətçilərini XX əsrin əvvəllərində iki qrupa ayırmışdı: “Nəticədə rus liberalları ilə həmfikir olan tərəqqipərvər zümrə və rus inqilabçıları ilə həmfikir olan inqilabi gənclik kimi iki ictimai hizb (qüvvə) meydana gəlmişdi. Xatırladılan hər iki hizb (qüvvə) XIX əsrin idealistləri tərəfindən elan edilmiş millətçilik prinsiplərinə sədaqətdə ortaq idi”. 8

Gənc yaşlarından türkçülük əsasında “üçlü” düstura əsaslanan Məhəmmədzadə Cümhuriyyətəqədərki “Açıq söz”, “Doğru söz”, “Qurtuluş” kimi qəzet-jurnallarda türkçülük, Azərbaycan türkçülüyü (milliyyətçilik) və istiqlalçılıq mövzularında məqalələrlə çıxış etmişdir. Şübhəsiz, Məhəmmədzadənin dünyagörüşündə əsas yeri Azərbaycan türkçülüyü və istiqlalçılıq tutmuşdur. Milli istiqlal davası və onun tarixi, Azərbaycan milli ideyasının yaranması, inkişafı və mahiyyətinin öyrənilməsi baxımından Məhəmmədzadənin ən qiymətli əsərləri “Milli Azərbaycan hərəkatı” (1938), “Azərbaycan Milli Xartiyası. 28 Mayıs İstiqlal bəyannaməsinin təhlili” (1927) və başqalarıdır

Deməli, XIX əsr Azərbaycan Türk ziyalıları mədəni millətçiliyin, türkçülüyün əsasını qoymuş, onların davamçıları olan siyasi türkçülər isə XX əsrin əvvəllərində bu ideyanı bir qədər də inkişaf etdirərək, eyni hədəfə istiqamətlənməsinə baxmayaraq, iki fərqli qüvvə 1) rus liberalları ilə həmfikir olan milli liberallar-“ittifaqçılar” (Ə.Topçubaşov, İ.Qaspıralı və b.), 2) rus inqilabçıları ilə həmfikir olan milli inqilabçılar (M.Ə.Rəsulzadə, A.Kazımzadə, İ.Aşurbəyov və b.) şəklində meydana çıxmışdır. Bu iki qüvvənin əsas rəqibləri isə çar Rusiyası və onun siyasətini Azərbaycanda dəstəkləyən yerli mürtəce mühafizəkarlar idi.

Rus liberalları ilə həmfikir olan “ittifaqçılar”, yəni Ə.Topçubaşov, İ.Qaspıralı Rusiyanın tərkibində qalmaq və “qanun dairəsi”ndən kənara çıxmamaqla, dini müəssisə – ruhani idarəsi bayrağı altında və millətçi proqramla Rusiya müsəlamanlarının birliyinə çalışırdı. Məhəmmədzadənin fikrincə, “ittifaqçılar”ın bu taktikasını qəbul etməyən bir inqilabçı gənclik doğmuşdu: “Qara və mürtəce qüvvələrə himəyadarlığı davam etdirən və onların əli ilə oyanış hərəkatını dayandırmaq istəyən, eyni zamanda polis və fitnəkarlıq vasitələrinə əl atan çarizm durduqca milli inkişafa imkan olmayacağını irəli sürən bu gənclik milli inkişafa əlverişli bir zəmin hazırlamaq üçün çarizm rejimini devirmək lüzumuna inanırdı. Bu yeni cərəyan rus inqilabçıları ilə əməkdaşlıq taktikasına üstünlük verir və rus kadetləri ilə həmfikir olan ittifaqçıları, xüsusilə bu təşəkkülün lideri və ideoloqu İsmayıl bəyi tənqid edirdi”.9 Milli inqilabçılar (M.Ə.Rəsulzadə və b.) hesab edirdilər ki, çarizmə qarşı mübarizədə hələlik, rus inqilabçıları ən sadiq olmasa da, ən münasib müttəfiqdirlər.

Çar Rusiyasına qarşı mübarizədə milli inqilabçıların doğru yol tutduğuna inanan Məhəmmədzadəyə görə, hadisələrin sonrakı gedişi də milli liberalların-“ittifaqçılar”ın deyil, milli inqilabçıların doğru yol tutduğunu ortaya qoydu: “İttiifaqçılar”ın liberal millətçilik taktikası məğlubiyyət uğramışdı. Hadisələr inqilabçı millətçilərə haqq verirdi. Türklər milli haqlarını, milli varlıqlarını savaşda qazana biləcəklərdi. İnqilabi taktikanı seçən millətçilər ideoloji baxımdan ittifaqçıların milli məsələdəki ideologiyasından fərqli bir ideologiya izləmirdilər. Onlar inanırdılar ki, çarizm yıxılmadıqca, türklər digər əsir millətlərlə birlikdə siyasi haqq və hürriyyətə malik olmadıqca bu proqramın tətbiqi qeyri-mümkündür”. 10

1 Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri.Bakı, Ozan, 2017, s.22-23
2 Veliyev Afgan. Azerbaycan Siyasi düşünce tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade, İstanbul, 2008
3 Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri.Bakı, Ozan, 2017, s.25-27
4 Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992, s.18
5 Yenə orada, s.19
6 Yenə orada, s.22
7 Yenə orada, s.23
8 Yenə orada, s.19
9 Yenə orada, s.27
10 Yenə orada, s.36

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkişafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur